

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

На правах рукопису

ПЕЛЕПЕЙЧЕНКО Людмила Миколаївна

**ПЕРЕХІДНІСТЬ ЗНАЧЕНЬ СЛІВ
ТА ФРАЗЕОСПОЛУЧЕНЬ**

Спеціальність 10.02.02—російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

КИЇВ 1996

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00779020 (P)

а,

Робота виконана в Інституті української філології
Донецького державного педагогічного університету ім. П. С. Сковороди

Науковий консультант — доктор філологічних наук, професор Л. А. ЛИСИЧЕНКО

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор О. С. СНИТКО;
доктор філологічних наук, професор М. А. БРІЦИН;
доктор філологічних наук, професор Л. І. КОЛОМІЄЦЬ

Провідна установа — Донецький державний університет

Захист відбудеться 18 червня 1996 року о 15 годині на засіданні спеціалізованої ради Д 01.92.01 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Автореферат розіслано 14 травня 1996 року.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Учений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук,
професор

Н. Г. ОЗЕРОВА

На сучасному рівні розвитку мовознавства, коли основні властивості мовних підсистем виявлено і охарактеризовано, на- зріла необхідність дослідження перехідних явищ / ПЯ /, які не вкладаються в прокрустове ложе класифікацій і порушують чіт- кість уявлень про системні ознаки мовних одиниць. Перехідними називаються явища, що перебувають на межі двох класів і відзна- чаються синкретизмом властивостей одиниць цих класів. ПЯ ста- новлять найбільші труднощі для дослідника, але, як відзначав ше Л.В.Шерба, саме вони повинні викликати у лінгвіста найбіль- ший інтерес, оскільки відтворюють суперечності мовної системи.

Актуальність теми дисертаційної роботи визначається перш за все значним поширенням ПЯ у мові і мовленні: важко знайти питання, яке могло б бути розв'язаним без їх урахування. У зв'язку з цим аналіз перехідності є необхідним не тільки як самоціль / хоч це теж важливо, бо ПЯ - факт мови /, але і для більш глибокого осмислення інших питань мовознавства взагалі і лексичної та фразеологічної семантики зокрема. Без дослідження перехідності неможливе створення чіткої типології значень, що, в свою чергу, обумовлює труднощі їх лексикографічного опису та методичного впорядкування. Незважаючи на поширеність, ПЯ вивче- ні ще недостатньо. І якщо перехідність одиниць фонетичної, мор- фологічної, синтаксичної систем була предметом окремого ціле- спрямованого дослідження у роботах В.В.Бабайцевої, В.В.Вино- градова, А.Мартіне, Г.Пауля та інших вчених, то у роботах лек- сикологів та фразеологів констатувалася наявність ПЯ, вони ана- лізувалися у межах відповідних дослідницьких завдань чи не ана- лізувалися взагалі, але спеціальному дослідженню, спрямованому на виявлення їх типів, чинників, які їх зумовлюють, не підля- гали. Мало вивчені процеси, у результаті яких формується се-

мантична перехідність слів та фразем, хоч всі передумови для глибокого дослідження цієї проблеми є: створено достатньо чітку концепцію значення слова та актуального варіювання його смислу / В.В.Виноградов, Л.О.Новіков, О.І.Смирницький, І.О.Стернін, В.М.Телія, А.А.Уфімцева, Д.М.Шмельов та ін. /, доведено тезу про дію протилежних тенденцій у семантиці слова / П.Т.Ломтев, В.М.Русанівський /, досліджено динамічні аспекти мовної семантики та доведено дію мовної аналогії / В.М.Мігірін, О.О.Тараненко /, відзначено відсутність чітких меж між класами лексичних та фразеологічних одиниць та виділено деякі типи перехідних явищ / М.М.Копиленко, Л.А.Лисиченко, О.С.Снітко, А.А.Уфімцева /. Недостатня вивченість важливої проблеми перехідності при наявності усіх необхідних передумов для її дослідження теж свідчить про актуальність теми дисертаційної роботи.

Предметом дослідження є питання перехідності мовних одиниць, які пов'язані з аналізом типологічних характеристик значень, об'єктом – типи значень слів та фразем / фразеосполучень, фразеологічних одиниць – ФО /.

Вибір названого об'єкта дослідження не є випадковим. Тип значення найбільш яскраво відбиває реальні та потенційні можливості слова: його значущість у парадигмах, напрямки розвитку семантики, засоби лексикографічного опису тощо. Вибраний об'єкт включає два часткових: типи значень слів та типи значень фразем. Доцільність аналізу цих об'єктів у межах одного дослідження доводиться тим, що фраземи і слова є мовними знаками, а отже мають спільну онтологічну природу. Аналіз названих об'єктів у одному аспекті може сприяти виявленню семантичної специфіки кожного з них.

Мета дослідження – комплексне вивчення типів значень слів

та фразем з урахуванням їх перехідності, тобто вивчення семантичної перехідності у поєднанні усіх типів системних зв'язків мовних одиниць / парадигматичних, синтагматичних і дериваційних / та у поєднанні сфери виявлення перехідності - у межах кожної із систем чи між системами. Для досягнення цієї мети необхідно розв'язати такі завдання:

1. Дослідити в аспекті перехідності типи значень слів за парадигматичними, синтагматичними та дериваційними ознаками.
2. Виявити особливості перехідності значень фразем у порівнянні зі словами.
3. Дослідити динамічний аспект перехідності - процеси, які зумовлюють формування типологічних ознак значень.
4. Виявити чинники, які зумовлюють перехідність, - фактори перехідності / ФП /.
5. Визначити орієнтири кваліфікації значень лексичних та фразеологічних одиниць.
6. Розглянути питання про вдосконалення лексикографічного опису значень з урахуванням перехідності.

Методи дослідження. Вибір лінгвістичних методів аналізу залежить від специфіки об'єкта та поставлених завдань. На всіх етапах дослідження застосовується описовий метод з його засобами: повним і частковим цілеспрямованим вибором матеріалу, лінгвістичним спостереженням та осмисленням його результатів тощо. Широко використовуються методи класифікації, трансформації, засоби компонентного, дистрибутивного, опозитивного аналізу, враховуються результати лінгвістичного контрольного експерименту.

Матеріал для дослідження було відібрано за двома принципами: від окремого до загального та від загального до окремого.

Згідно з першим принципом для аналізу відібрано лексеми і фрази з субстантивною та ад"ективною семантикою. У межах названих класів особлива увага приділяється одній макрогрупі: віад"ективним іменникам та твірним прикметникам / 684 слова, понад 1800 семем /. Слова вказаної групи було виписано із словників з застосуванням метода суцільної виборки. За допомогою цього ж метода було відібрано і фрази з субстантивною та ад"ективною семантикою / понад 1000 фразем /.

Принцип "від загального до окремого" дозволяє робити висновки на базі наукової концепції автора і перевіряти їх за допомогою конкретних фактів мови. У зв"язку з цим, поряд з основним матеріалом, використовувався допоміжний - відсубстантивні прикметники і їх твірні / 254 слова, 762 семем / та інші частини мови, а також інші типи фразем - у залежності від висновків, які перевірялись. Допоміжний матеріал склав понад 2 тис. одиниць. Таким чином, усього дослідженню підлягало понад 5 тис. одиниць, що дозволяє вважати результати дослідження обґрунтованими.

Матеріал вибирався із тлумачних, фразеологічних словників академічних та авторських видань, а також із власної картотеки автора дисертації, яка нараховує понад 10 тис. карток з текстами, виписаними із творів художньої літератури та періодики.

Новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що в ньому вперше здійснено спеціальний комплексний аналіз семантичної перехідності слів та фразем, який дозволив виявити чинники перехідності та особливості перехідних явищ, що властиві одиїнцям лексико-фразеологічного рівня мови. У процесі детального дослідження об"єкта запропоновано концепцію перехідності, яка дозволяє до-новому осмислити і пояснити системні зв"язки

мовних одиниць та специфіку їх значень. Наукову новизну становлять:

- розмежування різних ступенів абстрактності значень, яке базується на урахуванні типу денотативного компонента, характерера референції та ступеня узагальнення значення;
- дослідження перехідності типів значень за функціям, яке базується на аналізі співвідношення компонентів значення;
- виявлення і розмежування ознак, які впливають на синтагматичну зв'язаність значення;
- виявлення різних ступенів зв'язаності значення за синтагматичними характеристиками;
- класифікація фразем, у якій враховується їх міжрівнева та внутрішньорівнева перехідність;
- дослідження особливостей семантичного поширення мотивуючих у процесі семантичного розвитку слова, функціонування та фраземотворення;
- засоби визначення ступенів відтворюваності фраземи; цілісності, ідіоматичності її значення; ступеня семантичного поширення компонентів при формуванні значення фраземи;
- виявлення орієнтирів структурно-семантичної класифікації фразем і їх віднесення до ядерної зони фразеологічної системи чи до перехідних зон, а також орієнтирів кваліфікації лексичних значень та їх віднесення до ядерної чи периферійної зони лексичної системи.

Теоретичне та практичне значення роботи зумовлюється тим, що в ній комплексному системному аналізу підлягають суміжні явища у семантиці мовних одиниць, які за своєю сутністю є і системними / підтверджують взаємозв'язки одиниць системи /, і асистемними / відтворюють суперечності системи /. Дослідження

перехідності дозволяє створити більш чітку типологію значень; пояснити неоднозначність інтерпретації одних і тих самих мовних фактів і усунути суперечності; виявити деякі риси, які становлять специфіку фразеологічних значень у порівнянні з лексичними; удосконалити словникові описи значень слів та фразем тощо.

Сфера практичного використання результатів дослідження достатньо широка. Спостереження та висновки лексикографічного та фразеологічного розділів можуть бути використані при підготовці тлумачних і фразеологічних словників, а також навчальних словників, орієнтованих на роботу як в російській, так і в іншомовній аудиторії. Крім того, результати дослідження можуть бути використані у процесі викладання курсів мовознавства, сучасної російської мови та типології споріднених мов, проведення спецсеминарів з лексики та фразеології, при написанні курсових та дипломних робіт.

Апробація роботи. Результати дослідження апробовані на наукових та науково-практичних конференціях: Вінниця, 1988; Магдебург, 1989; Донецьк, 1990; Даугавпілс, 1991; Харків, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1994, 1995; Кіровоград, 1993; Полтава 1993; Воронеж 1994. Крім того, основні результати дослідження висвітлено у 30 публікаціях загальним обсягом понад 15 друкованих аркушів.

Структура роботи. Робота складається із вступу, семи розділів та висновків. Список літератури налічує 404 джерела. У додатку представлено таблиці, фрагменти словників. Загальний обсяг роботи-465 стор., у тому числі 387 стор. основного тексту.

На захист виносяться такі положення:

1. Перехідність значень слів та фразем може бути зумовлена не тільки синкретизмом ознак, але й іншими їх співвідношеннями:

поєднанням двох або декількох ознак, посиленням чи послабленням однієї з них, різними комбінаціями ознак.

2. Факторами міжрівневої перехідності значень слів є тип денотативно-сигніфікативного макрокомпонента та тип референції, міжсистемної – тип конотативного макрокомпонента, ступінь образності, ступінь зв'язаності, а для похідних слів – і ступінь ідіоматичності. Внутрісистемна перехідність лексичних значень може бути зумовлена всіма названими факторами.

3. До факторів міжсистемної і внутрісистемної перехідності значень фразем належать тип денотативно-сигніфікативного компонента, який зумовлює можливість співвідношення семантики фраземи з семантикою слова, словосполучення, речення чи тексту; компонентний склад; ступінь цілісності; ступінь відтворюваності, ступінь ідіоматичності; наявність образності; функція фраземи. Перші три фактори зумовлюють і міжрівневу перехідність фразем.

4. Синтагматичними факторами перехідності лексичних значень є лексична сполучуваність, ступінь порушення симетрії граматичних та смислових відношень, граматичні ознаки / конструкція, парадигма граматичних форм /; для фразеологічних значень вказані фактори є менш істотними.

5. Основним дериваційним фактором перехідності значень слів і фразем є характер семантичного поширення мотивуючих при деривації, фраземотворенні та функціонуванні. Ступінь семантичного поширення слів залежить від особливостей зміни денотативно-сигніфікативного макрокомпонента та індикаторів, які цю зміну експлікують.

6. Ступінь семантичного поширення компонентів ФО можна визначити за можливістю експліцитного вираження значення компонента у тлумаченні значення фраземи чи при побудові логічних

ланцюжків. Виділяється низький, середній та високий ступені семантичного поширення компонентів фрази.

7. Ознаки, які виділяються за кожним із факторів перехідності, є орієнтирами кваліфікації значень при їх класифікації та визначенні місця у ядерній чи периферійній зоні.

8. Урахування перехідності значень слів та фразем є засобом удосконалення словникових описів: при розмежуванні значення та відтінку значення, компонента фразеологічного зворота та супроводжувача; для попередження хибних кіл у описах значень та для вибору самого принципу систематизації одиниць словника.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано вибір теми, доведено її актуальність, схарактеризовано предмет, об'єкт, матеріал дослідження; поставлено основну мету і завдання, необхідні для її досягнення; визначено новизну дослідження, його теоретичне та практичне значення; названо методи дослідження та джерела. Крім того, сформульовано основоположну гіпотезу дослідження та представлено наукову концепцію перехідності.

Основоположною гіпотезою дослідження є припущення про те, що існують внутрішньосистемні, внутрішньорівневі і міжрівневі перехідні явища у зонах лексичної та фразеологічної систем, які можуть бути систематизовані і вивчені за допомогою виявлення факторів перехідності / ФП / та орієнтирів кваліфікації значень.

Наукова концепція перехідності базується на положенні про те, що рівні мови, представлені двосторонніми одиницями, представляються достатньо чітко тільки у формальному плані. У семантичному плані вони є дифузними, і їх розподіл нагадує не межу, а перехідну зону. Кожний із рівнів має польовий тип бу-

дови, і ядро поля складають одиниці, які за семантикою найбільш відповідають назві рівня. Наприклад, ядро лексичного рівня складають слова з суто номінативною функцією / вони у комунікативному акті виконують ідентифікуючу функцію /, тобто імена природних класів. Близьче до синтаксичного рівня перебувають слова, співвідносні за семантикою із словосполученням, — їх значення відбивають істотні ознаки реалії і разом з тим деталізують чи характеризують її: САДИК — маленький сад, МУДРЕЦ — мудра людина. У кожному з рівнів діють доцентрові і відцентрові сили, взаємодія яких породжує ряд протилежних тенденцій, що зумовлюють формування значень мовних одиниць та їх функціонування: тенденція до означення реалії і до її характеристики, до відображення тільки істотних рис і розгорнутого представлення її зв'язків і відношень, тенденція до номінації і до вираження почуттів тощо. У значеннях мовних одиниць виявляються всі тенденції, але в кожному із значень їх комбінації можуть бути різними, що зумовлює існування нескінченної множинності типів значень з різноманітними варіантами прочту тенденцій. Серед цієї множинності можна виявити основні типи значень, у яких відповідні тенденції проявляються найчіткіше і є провідними, і перехідні, в яких менш чітко виявляються ці ж тенденції або діють ще й інші. Оскільки слово безперервно рухається у семантичному просторі, у кожний новий момент його руху взаємодія тенденцій є уже іншою, а отже іншим стає і тип значення. Виявити усі без винятку типи значень неможливо, та і навряд чи потрібно, але визначити чинники, які зумовлюють тип значення під дією тієї чи іншої тенденції, необхідно — вони допоможуть пояснити суперечності мовної системи, створити більш чітку типологію значень і можуть стати орієнтирами при класифікації мовного ма-

теріалу.

Взаємодія різних тенденцій виявляється не тільки у статичній, але й у динамічній – при семантичному розвитку слова, його семантичному поширенні / СП /.

Отже, перехідність у реферованій роботі інтерпретується як властивість мовних одиниць виявляти різні комбінації ознак з більшим чи меншим ступенем вираженості доцентрових і відцентрових тенденцій відповідного рівня мови, системи чи підсистеми. Названа властивість у статичній виражається в існуванні перехідних типів значень, а в динамічній – в особливостях семантичного розвитку мовних одиниць під дією зазначених тенденцій.

У 1-му розділі дисертації – "Перехідність типів лексичних значень у парадигматиці" – визначаються та досліджуються фактори перехідності лексичних значень за парадигматичними характеристиками. Згідно з науковою концепцією, яка обстоюється у реферованій роботі, виділяються такі макрокомпоненти значення слова: денотативно-сигніфікативний / Д-С / макрокомпонент, який включає блоки родосем, видосем та субстанціональних сем – усі вони репрезентують інформацію екстралінгвістичного плану; конотативний / К / макрокомпонент, який включає семи або блоки сем: емотивні / радість, ненависть, сум, глузування та інші /, емоційно-оцінні / схвалення-несхвалення, позитивна чи негативна оцінка /, раціонально-оцінні / позитивна – негативна оцінка /, асоціативні, національно-культурні – всі вони теж репрезентують інформацію екстралінгвістичного плану; граматичний / Г / макрокомпонент, який включає блоки сем граматичного порядку; соціолінгвістичний / СЛ / макрокомпонент, який містить блоки сем, що представляють інформацію про зв'язок між лінгвістичними та екстралінгвістичними чинниками: стилістична марко-

ваність, сфера функціонування, віднесеність до активного чи пасивного складу одиниць тощо.

Доводиться, що співвідношення та структура макрокомпонентів чи компонентів є ФП за всіма парадигматичними характеристиками: основною мовною функцією, парадигматичною функцією, ступенем узагальнення, ступенем абстрактності. Наприклад, за співвідносністю Д-С та К макрокомпонентів виділяються такі типи значень:

1. Значення, у яких головним є Д-С макрокомпонент. Макрокомпонент К перебуває на периферії, його ядерна частина зредукована до нуля. Такі значення виконують суто номінативну функцію: ДОМ¹, НЕБО, ЗЕЛЕНИЙ, ЗЕЛЕНЬ, СВОЙСТВО, ЧУВСТВО, ПЛЯТЬ.

2. Значення, у яких К макрокомпонент є дещо посиленням у периферійній частині, але головним залишається все ж Д-С макрокомпонент. Значення такого типу виконують номінативну функцію, але співвідносяться з поняттями, що мають цілком визначену у певному мовному колективі раціональну оцінку – позитивну чи негативну. На рівні комунікативного членування значення конотативні семи становлять логічні пресупозиції. Схарактеризовані значення можна назвати номінативними з пресупозиційною раціональною оцінкою: ЗДОРОВЬЕ, БОЛЕЗНЬ, РАДОСТЬ, ОПОЗДАНИЕ, УСПЕХ.

3. Значення, у яких Д-С та К макрокомпоненти однаково представлені як у ядерній, так і в периферійній частині. Конотативний ядерний компонент таких значень включає оцінні семи і збігається з Д-С макрокомпонентом. Значення слів цієї групи можна назвати номінативно-оцінними: ХОРОШИЙ, ПЛОХОЙ, БЛАГОРОДНИЙ, МУЖЕСТВЕННЫЙ, ХРАБРЫЙ, ТРУСЛИВЫЙ, БЕЗПРАВСТВЕННЫЙ.

4. Значення, у ядерній частині яких головним є К макроком-

¹ Тут і далі наводяться приклади окремих значень /...СВ та ФСВ/.

понент, хоч представлений і Д-С. Значення виконують конотативно-характеризуючу функцію: ДУБ / про людину /, ЗОЛОТОЙ / про характер людини /, ПРОЙДОХА, НЕГОЛЯЙ, РАЗГІЛЬДЯЙ, ШЛЯПА.

5. Значення, у ядерній частині яких представлений тільки К макрокомпонент. Д-С макрокомпонент у ядерній частині зредукований до нуля, а в периферійній ослаблений. Співвідношення Д-С і К макрокомпонентів у значеннях такого типу є зворотним щодо їх співвідношення у значеннях слів першого типу: Д-С/к/ - К/д-с/. Схарактеризований тип представлено нестливими та лайливими словами. Функція значень такого типу - суто конотативна: вони не називають реалії і не характеризують їх, а виражають ставлення того, хто говорить, до того, хто слухає, або до реалії.

Перехідність значень у цьому разі зумовлена взаємодією тенденцій до номінації, оцінки, характеристики та вираження почуттів. Вона може бути відбита на симетричній шкалі комбінації ознак: АБ/в/ - АБ/В/ - АБВ - В/АБ/ - В/аб/.

До факторів перехідності належить також і структура денотативного, сигніфікативного та конотативного компонентів значень. Особливості денотативного компонента зумовляють ступінь абстрактності значень, зростання якого можна зобразити так: асиметричний Д компонент з матеріальним денотатом /географічні назви, власні імена/ - симетричний Д компонент з переважаючим матеріальним денотатом /термінологічні назви - КАЛІЙ, БОР тощо/ - симетричний Д компонент з рівнозначними денотатами /назви прородних класів - ЗЕМЛЯ, ЧЕЛОВЕК, НЕБО/ - симетричний Д компонент з переважною значущістю ідеального денотату /назви номінальних класів - ИНЖЕНЕР; СЕСТРА та інші терміни рідства/ - асиметричний Д компонент з ідеальним денотатом / назви ознак, станив, відношень та ін. - ДРУЖБА, ДОБРОТА, ПЕЧАЛЬ /. Ступінь абст-

рактності залежить ще й від типу референції. Перелічимо типи референції, розташувавши їх у напрямку зростання ступеня абстрактності: стереотипна поодинокка /географічні назви/ - стереотипна вибіркова /імена людей, клички тварин/ - стереотипна загальна, вузька /АЗОТ, КЛЕН, БРАТ/ - стереотипна загальна, широка /ДЕРЕВО, ВЕЩЕСТВО, ЧЕЛОВЕК, КУЧА, ОТРЯД/ - стереотипна несправжня /назви ірреальних предметів-ЛЕШИЙ, РУСАЛКА/ - нестереотипна /ВЕЩЬ, ИГРУШКА, ДЕЛО, СОБЫТИЕ, ФАКТ, ХОРОШИЙ/. Таким чином, перехідність значень за ступенем абстрактності залежить водночас від двох ознак і відповідає шкалі ступінчастої перехідності:

1. $A_0 - A_1 - A_2 - \dots$	A, A_1, \dots, A_N - тип денотативного компонента,
2. $A_1^0 - A_1^1 - A_1^2 - \dots$	$\delta, \nu, \gamma, \dots$ - тип референції.
$N. A_N^0 - A_N^1 - \dots$	$A_N^1 \dots$

Ступінь абстрактності слід відрізняти від ступеня узагальнення значення, який залежить від структури сигніфікативного компонента і може бути високим /з посиленними родосемами: РАСТЕНИЕ, ЗАНЯТИЕ, СОСТОЯНИЕ/, середнім /з посиленними видосемами: ДЕРЕВО, ПРОФЕССИЯ/ та низьким /з посиленними субстанціональними семами: КЛЕН, УЧИТЕЛЬ, ГРУСТЬ/. Перехідність значень за ступенем узагальнення базується на різному ступені вираженості ознаки: $a - a^2 - a^3$.

Особливості К макрокомпонента зумовлюють ступінь образності значень. Перехідність значень за ступенем образності виражена в такій послідовності: значення з потенціальною образністю /конотативні семи виділяються тільки у периферійній частині, але будь-яка з них може посилитися і стати основою для формування нового значення: КРЫЛО/ЛСВ-1/, ЛИСА /ЛСВ-1/, РУКА /ЛСВ-1/ тощо; номінативні значення з дериваційною образністю, формально вираженою /похідні слова, семи образності яких виражаються твірною

основою або словотвірними формантами: ПЛЯСУН, ГУЛЯКА, ДОМИШКО, ЛЕТУЧКА, КРАЙНОСТЬ, БЕЗУМІЕ/; номінативні значення з дериваційною образністю, формально не вираженою /номінативні похідні значення з семами, які передають інформацію про зримо-чуттєві образи: КРЫЛО самолета /тобто ЛСВ-2/, РЕЗКИЙ звук/; номінативно-похідні значення з асоціативними семами образності /МОЛНИЯ-термінова телеграма, СВЕЖИЙ - прохолодний, ЛЕНИВЕЦ - південно-американська тварина/; конотативно-образні значення /конотативно-похідні значення з семами, які подають інформацію про наочно-чуттєві образи: ЗОЛОТОЙ - кольору золота, ГОРЬКИЙ - про почуття /; конотативно-похідні значення з семами, які подають інформацію про асоціативні образи: ЗОЛОТОЙ - про характер людини, ЗМЕЯ - про підлу людину, ЛИСА - про хитру людину. Перехідність за ступенем образності базується на посиленні однієї з ознак: А/б/ - Аб - АБ.

У 2-му розділі - "Типи значень фразеосполучень і перехідні явища у їх системі" - в парадигматичному аспекті аналізується перехідність фразем. Розділ починається з критичного аналізу питання про обмеження складу фразеології. У роботі приймається широкий підхід до поняття "фразеосполучення" /"фразема"/, і аналізу в аспекті перехідності підлягають стійкі сполуки всіх типів. Розглядається також питання про специфіку фразеологічного значення. Складність вирішення цього питання пояснюється перехідністю семантики мовних одиниць різних рівнів і підсистем. У руслі концепції перехідності, яка обстоюється в реферованій роботі, фраземіка розглядається як окрема підсистема лексико-фразеологічного рівня з доцентровими і вісцентровими тенденціями: тенденцією до слова і до тексту, до номінації і до характеристики, до характеристики предметів, явищ і ситуацій тощо. Під-

ком очевидно, що специфіка значення фрази залежить від того, які тенденції у її семантиці переважають. У зв'язку з цим здається недоцільним шукати специфіку значень усіх фразем взагалі - необхідно дослідити особливості значень фразем окремих типів, об'єднаних за спільністю тенденцій, які переважають у їх семантиці, визначаючи тип Д-С макрокомпонента фрази. За вказаною ознакою виділяються фрази таких типів:

1. Фрази, співвідносні за семантикою зі словом /БЕЗ ГОДУ НЕДЕЛЯ, ТЯНУТЬ КАНИТЕЛЬ, ЯБЛОКО РАЗДОРА, БОК О БОК/.

2. Фрази, співвідносні за семантикою із словосполученням /СЛОМЯ ГОЛОВУ, ОТ КОРКИ ДО КОРКИ, СЕЛЬМАЯ ВОДА НА КИСЕЛЕ/.

3. Фрази, співвідносні за семантикою з реченням /МУРАШКИ ПО СПИНЕ БЕГАЮТ, БАБУШКА ВОРОЖИТ, БАБУШКА НАДВОЕ СКАЗАЛА/.

4. Фрази, співвідносні за семантикою з текстом /В ЧУЖОЙ МОНАСТЫРЬ СО СВОИМ УСТАВОМ НЕ ХОДЯТ; В ТИХОМ ОМУТЕ ЧЕРТИ ВОДЯТСЯ; В ТЕСНОТЕ, ДА НЕ В ОБИЛЕ; ВСЯК СВОЕМУ СЧАСТЬЮ КУЗНЕЦ/.

Тип співвідносності семантики - головний чинник, який визначає і специфіку значення фрази, і її місце щодо лексичної системи та синтаксичного рівня. Але в межах одного типу співвідносності фразеосполучення можуть відрізнятися за деякими ознаками: ступенем цілісності, відтворюваності, ідіоматичності тощо.

За ступенем цілісності виділяються значення абсолютно цілісні, відносно цілісні і частково цілісні. Ступінь цілісності залежить від особливостей комунікативного членування значення. Абсолютно цілісними є значення, які характеризуються неможливістю співвідношення пресупозиції та стверджуваної ознаки з різними компонентами фрази - розподіл комунікативного навантаження відбувається на рівні переосмислення словосполучення в цілому:

ПЛЕЧОМ К ПЛЕЧУ - "в непосредственной близости плечом". НАПРАВ-

АН України

ЛЯТЬ СТОПЫ – "следовать куда-либо". При відносній цілісності значення пресупозицію становлять семи образності, властиві словосполученню в цілому, але із сем стверджуючої частини деякі зв'язані з окремими компонентами. Наприклад, стверджуюча частина значення фраземи СОЛОМЕННАЯ ВДОВА – "оставшаяся временно без мужа или не живущая с ним" – частково зв'язана з компонентом ВДОВА, але навряд чи можна доводити, що семи "временно" та "не живущая" відповідають компонентів СОЛОМЕННАЯ, – вони становлять прирощення смислу на базі всього словосполучення. Відносно цілісне значення мають звороти ГУСЬ ЛАПЧАТЫЙ, СТРЕЛЯНЫЙ ВОРОБЕЙ, РЫЦАРЬ БЕЗ СТРАХА И УПРЕКА, ИГРАТЬ В БИРЮЛЬКИ та інші.

Частково цілісні значення з рівним правом можна назвати і частково розчленованими. Пресупозиція /семантична ознака/ і стверджуюча частина /семний конкретизатор/ співвідносяться в них з різними компонентами звороту, причому роль семного конкретизатора відіграє слово із зв'язаним значенням: БЕЛЫЙ ГРИБ /гриб ОСОБЛИВОГО СОРТУ/, БАРХАТНЫЙ СЕЗОН /сезон, НАИБЫЛЬШ СПРИЯТЛИВИЙ ДЛЯ ВІДПОЧИНКУ/, МУСКАТНЫЙ ОРЕХ /горіх ОСОБЛИВОГО СОРТУ/, ЧЕРНЫЙ РЫНОК /ринок ОСОБЛИВОГО ТИПУ – НЕЗАКОНЕННИЙ/. Формальним критерієм розмежування цілісних і частково цілісних /чи частково розчленованих/ значень може бути критерій повторюваності одного з компонентів у тлумаченні значення фраземи.

Ступінь цілісності є фактором внутрішньосистемної перехідності фразем за співвідносністю семантики зі словом чи словосполученням. Серед фразем, співвідносних за семантикою зі словом, виділяється дві підгрупи: 1/ фраземи, повністю співвідносні зі словом; 2/ фраземи, частково співвідносні зі словом.

Фраземи першої підгрупи мають абсолютно цілісні значення, які можна тлумачити за допомогою синонімічних слів /БОК О БОК –

"рядом", РАСКИДЫВАТЬ УМОМ - "раздумывать", або за допомогою переліку істотних ознак реалії /БЕЛЫЙ НАЛИВ - "сорт ранних яблок", АНЮТИНЫ ГЛАЗКИ - "трехцветная садовая фиалка"/. Значення сполучень другої підгрупи за типом інформації можуть бути співвіднесені із словосполученням, але їх цілісність зберігається. Звороти цієї групи називають предмет, явище, особу і ознаку, яка є властивою їм /СЕДЬМАЯ ВОДА НА КИСЕЛЕ - "дальний родственник", ГОЛОВА САДОВАЯ - "несообразительный человек" /, дію та ознаку, якою вона характеризується, або об'єкт, на який вона спрямована /МОЗОЛИТЬ РУКИ - "много работать", ИГРАТЬ В БИРЮЛЬКИ - "заниматься пустяками"/. Для тлумачення значень фразем схарактеризованої групи необхідним стає тільки словосполучення. Звороти обох підгруп мають багато ознак, спільних зі словами, причому семантика зворотів першої підгрупи відповідає семантиці непохідних слів, а другої - похідних слів або значень /Пор.: МУДРЕЦ - мудра людина, ЛИСА - хитра людина/ чи непохідних слів з конотативними значеннями /МЧАТЬСЯ - швидко бігти/. До ознак, які становлять специфіку значень фразем цього типу в порівнянні зі словами, належать: 1. Обов'язкова наявність сем образності в ядерній частині значення фраземи. 2. Посилення сем образності за допомогою деталізації, гіперболізації, незвичності, алогізму або відсутності образу первинного денотата. 3. Особливості комунікативного членування значення: конотативні семи образності становлять пресупозицію значення, а денотативно-сигніфікативні - стверджувальну частину. Наприклад, пресупозицію значення звороту БОК О БОК складає образне уявлення про те, що БОК О БОК - це дуже близько; стверджувальна частина - "рядом". У значеннях слів роль вказаних компонентів є зворотною. Так, лінгвістична компетенція носіїв мови дозволяє зрозуміти, що назви

предметів та тварин можуть переноситися на людей /КРЕМЕНЬ, ТРЯПКА, МЕДВЕДЬ/. Таким чином, пресупозиція значень цих слів "людина" – денотативна сема. Стверджувана ознака – "тверда", "безхарактерна", "незграбна" – співвідноситься з конотативними семами первинного значення, базується на образних уявленнях про ознаки, які приписуються предмету або тварині чи властиві їм.

4. Ускладнений характер номінативної та термінологічної функцій фраземи – Їх завжди супроводжує конотативна, яка базується на образі первинного денотата.

Фраземи, співвідносні за семантикою із словосполученням, тлумачаться за допомогою словосполучення і мають частково розчленоване значення: БЕЛЫЙ ГРИБ, ГРЕЦКИЙ ОРЕХ, ЧЕРНЫЙ РЫНОК. Їх комунікативна функція є ускладненою – це функція проступінчастої ідентифікації. Ідентифікація 1-го ступеня допомагає виділити предмет чи явище із ряду інших /ГРИБ, а не квітка, ОРЕХ, а не ягода, РИНОК, а не кінотеатр/; ідентифікація 2-го ступеня – виділити явище із ряду подібних /гриб ОСОБОГО СОРТА, рынок ОСОБОГО ТИПА/. Слово з фразеологічно зв'язаним значенням дає характеристику предмета не за однією ознакою, а за комплексом ознак. Схарактеризовані звороти займають перехідну зону між стійкими та вільними сполученнями слів, але примикають до стійких. У цій же перехідній зоні виділяються сполучення, цілісність значень яких дорівнює нулю: КАРИЕ ГЛАЗА, РАВНОБЕДРЕННЫЙ ТРЕУГОЛЬНИК та інші. Це сполучення з лексично зв'язаними значеннями одного з компонентів. Вони у перехідній зоні тяжіють до вільних словосполучень, відрізняючись від схарактеризованих вище такими особливостями: мають розчленоване значення, як і інші вільні словосполучення; комунікативну функцію виконує кожний з компонентів; слово з лексично зв'язаним значенням характеризує пред-

мет за однією ознакою /колір, співвідношення сторін/, а не за комплексом ознак.

Значення фразем, співвідносних за семантикою з реченням, слід порівнювати уже не із значенням слів /сама можливість співвідносності їх семантики з реченням становить специфіку у порівнянні зі словами/, а із значенням речення. На відміну від вільного речення, референтом якого є конкретна ситуація, предикативні фраземи більш абстрактні, оскільки означають типізовану ситуацію: вони мають мовне та мовленнєве значення. Типізована ситуація становить їх мовне значення і виступає як вторинний денотат фраземи, а відповідна комунікативна ситуація – як референт. Функція речення – відтворення ситуації, функція фраземи – образна, виразна і лаконічна характеристика ситуації. Основним у структурі їх значень є конотативний макрокомпонент. Вони можуть виконувати образно-характеризуючу функцію /ДУША В ПЯТКИ УШЛА; МАКОВОЙ РОСИНКИ ВО РТУ НЕ БЫЛО; ГОЛОВА СОЛОМОЙ НАБИТА; ГЛАЗ НАБИТ; РУКА НАБИТА; БОГ НЕ ОБИДЕЛ/, модально-характеризуючу /БАБУШКА НАДВОЕ СКАЗАЛА; ТО ЛИ ДОЖЛИК, ТО ЛИ СНЕГ, ТО ЛИ БУДЕТ, ТО ЛИ НЕТ; ЧЕМ ЧЕРТ НЕ ШУТИТ; БОГ ЗНАЕТ/, емоційно-характеризуючу /БОГ МИЛОВАЛ, НЕЛЕГКАЯ НЕСЕТ/, етикетну /БОГ НА ПОМОЩЬ, НЕ ВО ГНЕВ БУДЬ СКАЗАНО, НЕ В ОБИДУ БУДЬ СКАЗАНО /.

До фразем, співвідносних за семантикою з текстом, належать прислів'я та приказки, які об'єднують у собі ознаки, властиві будь-якій фразеологічній одиниці, і ознаки, властиві текстові, що свідчить про їх перехідність як мовних знаків. До ознак, спільних для прислів'їв та приказок і інших типів фразем, належать: стійкість складу та структури, відтворюваність, цілісність значення, образність, ідиоматичність /у тій чи іншій мірі/, наявність дводенотативної віднесеності. Первинний рефе

рент прислів'я – ситуація, яка відповідає його прямому значенню. Первинний референт може бути істинним /ЖИЗНЬ ПРОЖИТЬ – НЕ ПОЛЕ ПЕРЕЙТИ/, несправжнім /В ТИХОМ ОМУТЕ ЧЕРТИ ВОДЯТСЯ/, гіперболізованим /СЕМЬ РАЗ ОТМЕРЬ – ОДИН РАЗ ОТРЕЖЬ/. Вторинний референт прислів'я має дві модифікації: типову /мовну/ і окрему /мовленнєву/. На відміну від фразем, співвідносних за семантикою з реченням, функція прислів'я – не образне відтворення ситуації, а вплив на учасника мовного спілкування. Семантика прислів'я забезпечує можливість виконання не однієї, а декількох функцій у залежності від мети спілкування. Наприклад, прислів'я БЕЗ ТРУДА НЕ ВИНЕШЬ РЫБКИ ИЗ ПРУДА може вживатися і з метою застереження від небажаних вчинків /хтось намагається уникнути роботи/, і з метою підбадьорення того, хто багато працює, і як порада працювати над чимось ретельніше. У системі інших типів фразем немає одиниць з таким широким спектром варіювання функцій.

Із текстом прислів'я об'єднують такі особливості: наявність теми; завершеність; наявність структурного плану /модель судження/; у прислів'їв знаходять своєрідний вияв ті ж категорії, що і в будь-якому іншому тексті, найважливішою з яких є категорія інформативності. Прислів'я, як і будь-який інший текст, включає і змістово-фактуальну інформацію¹ /ЗФІ/, і змістово-концептуальну /ЗКІ/, і змістово-підтекстову /ЗПІ/, але їх співвідношення є специфічним. Для текста змістово-підтекстова інформація є факультативною, для прислів'я – обов'язковою, саме вона складає смисл прислів'я.

Слова у складі прислів'я служать не засобом передачі ЗФІ, яка частіше всього є налішковною або несправжньою, а засобом ство-

¹ Гальперін І.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981.

рення образу первинного референта, який допомагає викликати асоціації для сприймання і осмислення ЗПІ. Наприклад, ЗФІ, що передається прислів'ям СЛОВО – НЕ ВОРОБЕЙ, ВИЛЕТИТ – НЕ ПОЛМА – ЕШЬ, надлишкова, бо, по-перше, всім відома /всі знають, що СЛОВО і ВОРОБЕЙ – не одне й те ж саме/, по-друге, не зовсім адекватно відтворює дійсність /навіть чи можна спіймати птаха, коли той вилетить/, по-третє, не є актуальною. Але порівняння викликає асоціації, необхідні для розуміння підтексту: ТРЕБА СЛІДКУВАТИ ЗА ТИМ, ЩО ГОВОРИШ. СКАЗАНО НЕ ПОВЕРНЕШ, НЕ ЗІТРЕШ, НЕ ЗНИЩИШ. На відміну від ЗПІ тексту, ЗПІ прислів'я не є ситуативною – вона завжди чітко визначена, для неї не властива розпливчастість.

Змістово-концептуальна інформація прислів'я завжди зв'язана з ЗПІ, яка актуалізується у комунікативному акті. ЗПІ та ЗКІ прислів'я відтворюється у зв'язку з комунікативною настановою того, хто говорить. Наявність ЗПІ, ЗКІ та ЗФІ зближує прислів'я з текстом, особливості їх прояву свідчать про перехідність прислів'їв, які не можуть вважатися одиницями синтаксичного рівня, але наближаються до нього, характеризуються деякими ознаками одиниць цього рівня.

У приказці, на відміну від прислів'я, головною є ЗКІ, і вона завжди збігається з ЗПІ /В ТЕСНОТЕ, ДА НЕ В ОБИДЕ; ЯЗЫК МОЙ – ВРАГ МОЙ/.

Аналіз перехідності семантики фразем дозволив внести деякі уточнення до поняття "фразеологічне значення". Фразеологічне значення – це деталізоване, образне відтворення у свідомості людини реалій дійсності, а також світосприймання, духовних та моральних цінностей, властивих носіям мови.

У 3-му розділі – "Лексичні та фразеологічні значення в ас-

пекті умов реалізації з урахуванням перехідності" - доводиться, що факторами перехідності лексичних значень за зв'язаністю умовами реалізації є такі: лексична сполучуваність; парадигма граматичних форм; граматична конструкція; ситуація, у якій відбувається спілкування, тобто чинники, що окремо чи у різних комбінаціях можуть знімати синсемантичність значень. Значення може бути зв'язаним у функціонуванні за одним із названих чинників, за декількома або за всіма. Чим більше чинників зв'язує значення, тим вищий ступінь його зв'язаності. У свою чергу, за кожною із ознак можуть бути виділені значення з різним ступенем зв'язаності, при цьому ФП залежать від типу ознаки. Ступінь зв'язаності лексичною сполучуваністю визначається за трьома ознаками: мовними обмеженнями, які не мають логічного пояснення; наявність синтагматичної конкуренції /інших ЛСВ багатозначного слова або омонімів/; авто-синсемантичністю, причому останній чинник зумовлюється першими двома. З урахуванням зазначених ФП виділяється два ступеня вільних значень і чотири зв'язаних:

1. Вільні автосемантичні значення, сполучуваність яких регламентується тільки предметно-логічними відношеннями і не обмежується мовними. Значення цього типу властиві jednoznacznym словам: МОТОЦИКЛ, ВОДОЕМ, АБОНЕНТ, ЧИНАРА. Це абсолютно вільні значення.

2. Вільні синсемантичні значення. Їх сполучуваність теж регламентується предметно-логічними зв'язками, немає мовних обмежень, але інші значення цього ж слова зумовлюють синтагматичну конкуренцію. Сполучуваність значень такого типу можна назвати парадигматично обмеженою, а тип значення - відносно вільним: БОГАТСТВО /ЛСВ-1 - матеріальні цінності; ЛСВ-2 - різноманітність; БОГАТСТВО КРАСОК; ЛСВ-3 - велика кількість; БОГАТСТВО ВОД /.

3. Зв'язані синсемантичні значення, сполучуваність яких зв'язується парадигмою слів, не зовсім співвідносною з парадигмою предметно-логічного ряду, більш вузькою, ніж остання. Наприклад, мовна система допускає сполучення БУРЯ ЧУВСТВ, МОРЕ ЦВЕТОВ, УЛЫБОК, але не сполучення БУРЯ УЛЫБОК, МОРЕ КОМНАТ В КВАРТИРЕ /хоч у мовленні, особливо у поетичному тексті, можливими стають будь-які словосполучення - і це теж один із проявів перехідності значень/. Щодо мовних обмежень зауважимо, що не всі предмети, які підлягають перелікові, можуть сполучатися з наведеними словами, якщо ті реалізують значення "багато". Сполучуваність значень такого типу можна назвати парадигматично зв'язаною, а тип значення належить до значень 1-го ступеня зв'язаності.

4. Синсемантичні значення 2-го ступеня зв'язаності. Сполучуваність обмежується 1 - 3 словами чи нулем слова, але не у складі фразеологічного звороту: СЛЕЗНО /умолять, просять/, СЛАДКИЙ у значенні "лестивий, лицемірний" /речі, слова/, СЛАДКИЙ у значенні "присмний, ніжний" /голос, взгляд, улібка/. Сполучуваність значень цього типу є вузькою і обмеженою - її можна назвати лексично обмеженою.

5. Синсемантичні значення 3-го ступеня зв'язаності. Сполучуваність таких значень обмежується 1 - 3 словами у складі фраземи: СЕСТЬ /в лужу, в калашу/, ПОПАСТЬ /впросак/, ИГРАТЬ /первую скрипку/. Значення такого типу не є автосемантичними, бо відповідні лексеми функціонують і у вільних словосполученнях: СЕСТЬ /на студ/, ПОПАСТЬ /в город/, ИГРАТЬ /в волейбол/. Оскільки схарактеризовані значення функціонують у складі фразеологізмів, їх можна назвати фразеологічно зв'язаними. До цієї ж групи належать значення, що не функціонують самостійно, поза межами

фразами: ВПРОСАК, БАКЛУШИ та інші. Їх можна розглядати як тип значень, перехідний між 5 та 6: вони не функціонують у сполученні з іншими партнерами /як тип 6/, але є синсемантичними /як тип 5/.

6. Зв'язані автосемантичні значення. Їх сполучуваність обмежена 1 – 3 словами чи нулем слова, причому відповідні лексеми інших значень не мають /на відміну від типу 5/: ПОТУПИТЬ /глаза, взор/, РАСКВАСИТЬ /нос, губу/, ЗАКАДЫЧНЫЙ /друг/, ЗАГЛЯДЕНЬЕ. Автосемантичність значень цього типу пояснюється відсутністю конкуренції у виборі партнера сполучуваності: у їх семантиці представлені 1 – 3 синтагмами, але настільки посилені, що саме вони забезпечують автосемантичність значень. Сполучуваність значень цього типу є лексично зв'язаною, тип значення характеризується 4-м ступенем зв'язаності.

За ступенем зв'язаності конструкцієв виділяється три типи значень: конструктивно обмежені /функціонують в обмеженій кількості конструкцій, але симетрія граматичних та смислових відношень зберігається: СИЧЕВА чего?, БЕЛЫЙ кто?, что?/; конструктивно зв'язані /реалізуються в одній конструкції при частковому збереженні симетрії граматичних та смислових відношень: у такій же конструкції може функціонувати і мотивуваче значення цього ж слова: ГОЛОВА пездеа, ВЕЛИЧИНОЙ с.../; конструктивно зумовлені /реалізуються в одній конструкції при порушенні симетрії граматичних та смислових відношень – мотивуваче значення цього ж слова у такій же конструкції не функціонує: СЛАБОСТЬ к чему?, ГОРДЫЙ чем?, МОЛОДОЙ чтобы.../.

Перехідність значень за зв'язаністю граматичною формою відтворюється у таких основних типах: граматично унікальні /реалізуються в одній граматичній формі і відповідна лексема інших

значень та граматичних форм не має: ПОД ШЕФЕ, ДО ЗАРЕЗУ, ДО УПАДУ, БЕЗ УМОЛКУ, НА ФУФУ/; граматично марковані /реалізуються у одній граматичній формі з ненормативною флексією: НА ДОМУ, НА КОРНЮ, НА ДУХУ, С ВИДУ, В ХОДУ/; граматично зв'язані /реалізуються у одній граматичній формі, але відповідна лексема має і інші значення, які функціонують і в інших граматичних формах: ДО БЕЗУМ'Я - "дуже", НА ГЛАЗ - "приблизно", РУЧЬЕМ - "сильно", МОЛОДЦОМ - "бадьоро"/; граматично обмежені /реалізуються в обмеженій кількості граматичних форм /ВОЛЬНИЙ у значенні "який має можливість діяти за своїм бажанням" має тільки коротку форму - ВОЛЕН/; граматично надмірні /мають більшу кількість граматичних форм, ніж твірні значення: РЕДКОСТЬ у першому значенні - "властивість за прикметником" - має тільки форми однини, а у другому значенні - "те, що дуже рідко зустрічається" - і форми однини, і форми множини/. Граматично надмірні значення - це перший перехідний тип між вільними та граматично унікальними.

Викладені вище ознаки властиві і фраземам, але вони не є ФП фразем з умов реалізації. Синтагматичну специфіку фразем становлять такі ознаки: наявність у мові вільного словосполучення тих самих компонентів; тип контекстних зв'язків фраземи /макроконтекстні, мікроконтекстні чи і ті, і інші/; більший ступінь конструктивної обмеженості, який зумовлюється можливістю двосторонньої детермінації конструкції - глибинною семантичною моделлю і компонентами фраземи. Наприклад, фразема БАБУШКА ВОРОЖИТ має мікроконтекстні зв'язки з текстом /включається в склад речення/, а її конструкції зумовлені і глибинною семантичною моделлю /"все легко дається" кому?/, і компонентом ВОРОЖИТ /кому?/. ФО ПЕТЬ ЛИФИРАМБЫ теж має мікроконтекстні зв'язки, а її конструкція зумовлена тільки компонентом ПЕТЬ /причому

компонент передає фраземі тільки одну з своїх конструкцій :
ЩЕТЬ кому?/.

Перехідність значень за ступенем зв'язаності умовами реалізації відповідає асиметричній шкалі комбінації ознак та збільшення їх кількості: А - аБ/аВ,бВ/ - аБВ /аБД,бДВ/ - аБД.

4-й розділ - "Дериваційний і динамічний аспекти перехідності лексичних значень" - присвячено дослідженню механізмів формування типологічних характеристик значень. Формування типологічних характеристик значень залежить від трьох особливостей: 1/ які семантичні процеси відбуваються при деривації; 2/ який тип та ступінь семантичного поширення слова; 3/ за яких умов відбувається семантичне поширення слова - при міжсловній чи внутрішньослівній мотивації, у мові чи у мовленні /у тексті/. Семантичне поширення /СП/ слова при деривації, а також функціонуванні зумовлюється елементарними семантичними процесами та їх поєднанням¹. До семантичних процесів, які лежать в основі СП належать: семантична редукція, посилення семи, транспозиція семи, прирощення семи, інтеграція сем /конденсація та еліпсис/. Частіше при семантичному поширенні відбувається водночас декілька процесів.

Порівняння семантики твірного і похідного дозволило виділити такі типи СП: модифікація Д-С макрокомпонента без зміни предметно-поняттєвої віднесеності /ДЕНЬ ЛСВ-1 - ДЕНЬ ЛСВ-2/; зміна предметно-поняттєвої віднесеності при збереженні категоріально-граматичної /РАДОСТЬ ЛСВ-1 - РАДОСТЬ ЛСВ-2 (Тот, кто вызывает радость в 1-м значении)/; зміна і предметно-поняттєвої, і категоріально-граматичної віднесеності /МОРЕ ЛСВ-1 - МОРЕ ЛСВ-2 ("багато")/; зміна предметно-поняттєвої віднесеності, яка су-

¹ Мігірін В.М. Очерки по теории процессов переходности в русско языке. - Бельци, 1971. - С. 29.

проводжується змінюю референції і змінюю чи зникненням змістовних ознак категоріально-граматичної віднесеності /МОЛОДЕЦ! - як вираження схвалення/. Кожний наступний тип становить більший ступінь поширення у порівнянні з попереднім, а в межах одного й того самого типу ступінь СП тим вищий, чим більше індикаторів його експлікує. Індикаторами СП є: лексична сполучуваність, граматична конструкція, парадигма граматичних форм, синтаксична функція.

СП слова при міжслівній та внутрішньослівній мотивації відрізняється. При міжслівній мотивації найбільш продуктивними є семантична редукція, прирощення та інтеграція сем, причому зазначені процеси зумовлюють формування значень з різним ступенем ідіоматичності: низьким, середнім чи високим. Внутрішньослівна мотивація відзначається різноманітністю семантичних процесів і їх комбінацій, і саме при внутрішньослівній мотивації частіше відбувається формування перехідних типів значень за зв'язаністю умовами реалізації, а також значень з послабленням номінативної функції на користь конотативної.

При функціонуванні слів у тексті найбільш поширені перші два типи СП: модифікація Д-С макрокомпонента при збереженні предметно-поняттєвої віднесеності /УСТАЛОСТЬ СЛАДКОЙ ВОЛНОЙ РАЗЛИВАЛАСЬ ПО УТОМЛЕННОМУ ТЕЛУ ДЕВУШКИ В.Биков . Негативна оцінка у значенні слова УСТАЛОСТЬ змінюється на позитивну, яка відповідає актуалізованій асоціативній семі; зміна предметно-поняттєвої віднесеності при збереженні категоріально-граматичної /ЕСЛИ ДО ТЕМНОТЫ ТАНЬЧОРА НЕ ПРИДЕТ, ЗНАЧИТ НЕЧЕГО БОЛЬШЕ И НАДЕЯТЬСЯ В.Распутин . ДО ТЕМНОТЫ - до вечора/. Крім того, текстові властивий специфічний тип: розширення предметно-поняттєвих зв'язків, яке зумовлює міжкатегоріальну та міжрівневу

перехідність: ВЕСЬ, ВЕСЬ ЖЕЇНЬКА БЫЛ ПРАВДОЙ, ИСКРЕННОСТЬЮ И ОТКРЫТОСТЬЮ ... В.Ліпатов /Пор.: был правдивым, искренним и открытым - приклад міжкатегоріальної перехідності/. ОЗЕРО СРЕДИ ГЛУХОЙ ТАЙГИ БЫЛО ТАКИМ НЕОЖИДАННЫМ, ЧТО ПОЛОССНУЛО ПО ГЛАЗАМ ГОЛУБИЗНОЙ И РОЗОВОСТЬЮ В.Ліпатов /Пор.: ГОЛУБИЗНОЙ - блакитним кольором, РОЗОВОСТЬЮ - рожевим кольором - приклади міжрівневої перехідності/.

У 5-му розділі - "Лериваційні особливості фразем як фактор перехідності" - доводиться, що слова у складі фраземи не десемантизуються, а зазнають семантичного поширення, особливості якого зумовляють типологічні характеристики звороту. За способом формування значення виділяються такі групи фразем: 1/ фраземи, у складі яких семантичного поширення зазнали не всі компоненти /частіше всього один/; 2/ фраземи, у складі яких СП зазнали всі компоненти; 3/ фраземи, у складі яких компоненти не зазнали істотного СП, а значення звороту сформувалось на базі переосмислення словосполучення в цілому.

СП одного із компонентів є продуктивним при фразеологізації приєднаниково-іменникових словосполучень. При цьому СП може зазнавати самостійна частина мови: ПО АДРЕСУ, С АЗОВ, ДЛЯ ВИДА, С МЯСОМ /вирвати шось/, ПОД НАЧАЛОМ, НА ПОЛУСЛОВЕ, С ОГОНЬКОМ, В РУКАХ та інші. У таких випадках дефініція звороту містить той самий приєдник, що вживається і у фраземі, і це свідчить про збереження системного значення приєдника /"по отношению к кому-нибудь", "с начала" і т.д./. Приєдник може не повторюватись у глумаченні, але вживатись з відповідним відмінком у тому самому значенні в інших словосполученнях: ПО ВКУСУ /по розміру, по душе, по нраву/, НА ПОЛУСЛОВЕ /на полпути, на подороже/. Фразеологізації може зазнавати і приєдник - у та-

кому разі в тлумаченні значення звороту можна використати інший прикметник або взагалі його не вживати: НА ЛЮДЯХ – СРЕДИ людей, НА БЕДУ – К нащастю, С НАЛЕТА – налетів.

Менш продуктивним є СП одного компонента в складі фразем інших типів – у таких випадках один із компонентів реалізується в мовчому значенні – частіше похідному: СТРЕЛЯНЫЙ ВОРОБЕЙ /СТРЕЛЯНЫЙ – "бувальний"/, БЕЗДНА ПРЕМУДРОСТИ /БЕЗДНА/, АКЦИИ ПОВЫШАЮТСЯ /ПОВЫШАЮТСЯ/, ЗМЕЯ ПОДКОЛОДНАЯ /ЗМЕЯ/. У складі фразем цього типу другий компонент може зазнавати ЗП у межах актуального варіювання смислу /АКЦИИ ПОВЫШАЮТСЯ – АКЦИИ/, може бути семантично надлишковим і вживатися для посилення виразності, експресивності фраземи, для деталізації образу первинного денотата /ЗМЕЯ ПОДКОЛОДНАЯ, КОЗЕЛ БЕЗРОГИЙ, ГУСЬ ЛАПЧАТЫЙ/.

Про семантичне поширення кожного з компонентів, але не словосполучення в цілому, свідчать такі особливості: у мові не функціонує вільне словосполучення відповідних слів /С ЖИРУ БЕСИТЬСЯ, СТАВИТЬ ВОПРОС РЕБРОМ, ТЕРЯТЬ ГОЛОВУ, БИТЬ ТРЕВОГУ/; один із компонентів актуалізує аналогічну сему і в складі інших фразем /ПУГАНАЯ ВОРОНА, ВОРОНА В ПАВЛИНЫХ ПЕРЬЯХ, НИ ПАВА НИ ВОРОНА – ВОРОНА актуалізує сему "людина"; БРАТЬ В ШОРЫ, БРАТЬ В РУКИ, БРАТЬ В ОБОРОТ – БРАТЬ актуалізує сему "впливати"/.

Про те, що значення фраземи сформувалося на базі переосмислення всього словосполучення, свідчать такі особливості: у мові може функціонувати вільне словосполучення відповідних компонентів /ОТКРЫТЬ РОТ, ВЫЙТИ ИЗ СТРОЯ/; фразема утворена на основі порівняння /КАК БЕЛЬМО В ГЛАЗУ, КАК АРШИН ПРОГЛОТИЛ/. За шляхом формування значення ряд фразем перебувають у перехідній зоні. У таких випадках вільне словосполучення тих самих компонентів у мові не функціонує, але один із компонентів виявляє зв'яз-

зок із значенням звороту і частково створює прозорість внутрішньої форми фраземи. Крім того, у значенні фраземи виявляється семантичне прирощення, не зумовлене ніяким із компонентів. Прикладом цього типу є фраземи ЛАПТЕМ ЛИБИ ХЛЕБАТЬ, НЕСОЛОНО ХЛЕБАВШИ, СРЫВАТЬ ЦВЕТЫ УДОВОЛЬСТВИЯ /часткову прозорість внутрішньої форми створюють компоненти ЛАПТЕМ, НЕСОЛОНО, УДОВОЛЬСТВИЯ, які у складі зворотів актуалізують асоціативні семи відповідно "бідність", "відсутність бажаного результату", "радіші"/.

Особливості формування значень фразем становлять основу для визначення ступеня СП мотивуючих одиниць і ступеня ідіоматичності значень фразем. ФП за ознакою ідіоматичності є такі: тип мотивованості значення фраземи – СП компонентів чи переосмислення словосполучення в цілому; при мотивованості компонентами – ступінь їх СП; при мотивованості словосполученням – наявність у значенні фраземи і хоча б одного з компонентів спільної семи; при будь-якому типі мотивованості – особливості компонентів фраземи /можливість їх функціонування поза межами звороту, належність до активного чи пасивного складу лексики/. До фразем з низьким ступенем ідіоматичності належать такі, компоненти яких зазнали низького ступеня СП при формуванні значення стійкого сполучення. До цієї групи належать два типи зворотів: 1/ Звороти, у тлумаченні значень яких вживається слово, однокорінне з компонентом, або сам компонент: С РАЗМАХУ – РАЗМАХНУВШИСЬ, С ПЬЯНЫХ ГЛАЗ, ПО ПЬЯНОЙ ЛАВОЧКЕ – В СОСТОЯНИИ ОПЬЯНЕНИЯ. 2/ Фраземи, у дефініції яких можна вжити слово, синонімічне або антонімічне компонентові : К ДОБРУ – К ХОРОШЕМУ, НЕ К ДОБРУ – К НЕСЧАСТЬЮ. До фразем з середнім ступенем ідіоматичності належать такі, мотивуючі яких /окремі компоненти чи словосполучення в цілому/ зазнали середнього ступеня СП при формуванні значення

фраземи. Їх характерною ознакою є те, що у тлумаченні значень ФО компоненти не повторюються, але є слова, логічно чи асоціативно зв'язані з компонентами, причому зв'язок можна виявити на першому ж кроці логічних ланцюжків¹ або асоціацій: С ГОЛОСА – "в соответствии с чьим-либо мнением" /ГОЛОС – ЧЕЛОВЕК/. До фразем з високим ступенем ідіоматичності належать звороти, мотивуючі яких /компоненти чи словосполучення в цілому/ зазнали високого ступеня СП. Фраземи цієї групи виявляють логічний чи асоціативний зв'язок з компонентами не на першому, а на інших кроках логічних чи асоціативних ланцюжків: С ОГОНЬКОМ, ПОД МУХОЙ, ВЫЖАТЫЙ ЛИМОН. Найвищим ступенем ідіоматичності характеризуються фраземи, у складі яких є компонент, що не функціонує в мові поза межами звороту і не має однокорінних утворень: ПОД ШЕФЕ, НИ ЗГИ, НИ БЕЛЬМЕСА, С БУХТЫ-БАРАХТЫ. Додатковим ФП за ідіоматичністю, властивим тільки інтер'єктивним фраземам, є синтаксична конструкція, яка може зменшувати ступінь ідіоматичності: ВОТ ТАК ..., ЧТОБ ТЕБЕ..., ХОТЬ ... та інші.

Ступінь ідіоматичності прислів'їв залежить від того, до якої з трьох груп належать вони: прислів'їв, що мають тільки буквальне значення, прислів'їв, що мають і буквальне, і образне значення, чи прислів'їв, що мають лише образне значення. Прислів'я, які мають буквальне значення, неідіоматичні, але у їх системі представлена динаміка ідіоматизації смислу: виявляються прислів'я, абсолютно неідіоматичні, і прислів'я з деякими ознаками ідіоматичності. До ознак ідіоматичності належать такі: вживання у складі прислів'я оказіонального слова чи форми /НА ВСЯКОЕ ХОТЕНЬЕ ЕСТЬ ТЕРПЕНЬЕ; НА БОГА НАДЕЙСЯ, А САМ НЕ ПЛОШАИ/ незвичність порівняння, коли об'єкти, які порівнюються, відрі-

¹ Караулов Ю.М. Общая и русская илеография. – М.: Наука, 1976. – С. 77.

няються за логікою відношень /ЖИЗНЬ ПРОЖИТЬ - НЕ ПОЛЕ ПЕРЕЙТИ/. Ступінь ідіоматичності прислів'їв, які мають і буквально значення, і образне, визначається у такий же спосіб, як і фразем, співвідносних за семантикою зі словом, словосполученням чи реченням, з тією відмінністю, що порівнянню з метою пошуків спільної семи підлягають зв'язки між первинним та вторинним референтами. При наявності формального вираження спільних ознак вказаних референтів ступінь ідіоматичності прислів'я є низьким /НЕ ЗНАЯ БРОДУ, НЕ ЛЕЗЬ В ВОДУ/. Середній ступінь ідіоматичності властивий прислів'ям, первинний та вторинний референти яких порівнюються, але порівняння експліцитно не виражається і становить підтекст. Вторинний референт - об'єкт, який порівнюється, - є домисленим: КОНЬ О ЧЕТЫРЕХ НОГАХ, ДА И ТО СПОТЫКАЕТСЯ /а человек тем более может допустить ошибку/; КАК С БЫКОМ НИ БИТЬСЯ, А ВСЕ Ж МОЛОКА ОТ НЕГО НЕ ДОБИТЬСЯ /как нельзя добиться от человека того, чего он не в состоянии сделать/. Високим ступенем ідіоматичності відзначаються прислів'я, у яких зв'язок між первинним та вторинним референтами виявляється не на першому кроці трансформацій: КУЙ ЖЕЛЕЗО, ПОКА ГОРЯЧО; ВСКАЧЬ НЕ НАПАШЕШЬСЯ.

Ступінь ідіоматичності прислів'їв, які мають лише переносне значення, залежить не тільки від наявності спільних ознак первинного та вторинного референтів, а і від типу первинного референта: фраземи з несправжнім первинним референтом мають найвищий ступінь /БОДЛИВОЙ КОРОВЕ БОГ РОГ НЕ ДАЕТ/. Меншим є ступінь ідіоматичності фразем з алогічним референтом /В ЗИМНИЙ ХОЛОД ВСЯКИЙ МОЛОД/ або гіперболізованим /ЗАСТАВЬ ДУРАКА БОГУ МОЛИТЬСЯ, ОН И ЛОБ РАСШИБЕТ/.

У 6-му розділі - "Міхривнева, міжсистемна і внутрішньосистемна перехідність лексичних та фразеологічних значень і орієн-

тири їх класифікації" – доводиться, що фактором міжрівневої перехідності лексичних значень є тип Д-С макрокомпонента, а факторами міжсистемної та внутрішньосистемної перехідності – функція значення, ступінь синтагматичної зв'язаності; для похідних слів – ще й ступінь ідіоматичності. Ознаки, які виділяються за кожним із ФП, можна розглядати як орієнтири віднесення лексичного значення до ядерної зони лексичної системи або до зон зближення з фразеологічною системою чи синтаксичним рівнем.

До факторів міжрівневої перехідності фразем належать тип співвідносності семантики фраземи, ступінь цілісності та ступінь відтворюваності – регулярний чи нерегулярний. Регулярною слід вважати відтворюваність у тому разі, коли компоненти фраземи не можуть вживатися самостійно, реалізуючи те саме значення, що і зворот в цілому. При нерегулярній відтворюваності таке вживання у деяких комунікативних актах стає можливим. Наприклад, фразема СТИРАЛЬНАЯ МАШИНА/і подібні: ВЯЗАЛЬНАЯ МАШИНА, ПЕЧАТНАЯ МАШИНА/ має регулярну відтворюваність. У комунікативному акті вона вживається тільки у вказаному складі. Якщо хтось говорить: "Я купил машину", то він має на увазі тільки автомобіль. Запитання, яку машину куплено, передбачає відповідь про марку машини чи її колір, а не про призначення /для прання, в'язання та інше/. Коли ж необхідно повідомити про купівлю апарата для прання, має вживатися тільки словосполучення. Фраземи ГРЕЦКИЙ ОРЕХ, БЕЛОЕ ВИНО є нерегулярно відтворюваними: у комунікативному акті для номінації відповідних об'єктів можна вжити і один із компонентів: Я КУПИЛ ОРЕХИ, ВИНО.

Розглянуті ФП фразем можуть служити орієнтирами структурно-семантичної класифікації зворотів. На основі традиційного підходу до диференціації зрощень, єдностей та сполучень і з ура-

хуванням ФП можна назвати такі критерії чіткої віднесеності зворотів до зрощень: найвищий ступінь ідіоматичності, абсолютна цілісність значення. За вказаними критеріями до зрощень слід віднести: а/ фраземи, у складі яких є слова, що не функціонують поза межами звороту: ПРИТЧА ВО ЯЗЫЦЕХ, ДЯСН ТОЧИТЬ, НИЧТОЖЕ СУМНЯШЕСЯ; б/ фраземи, у складі яких є слова з архаїчними граматичними формами чи зв'язками: ШУТКА СКАЗАТЬ, ГУБА НЕ ДУРА, ПОЧЕМ ЗРЯ. Але якщо зворот виявляє середній або низький ступінь ідіоматичності, то, незважаючи на наявність архаїчних граматичних форм, його слід віднести до єдностей: НА БОСУ НОГУ, СРЕДЬ БЕЛА ДНЯ.

Критеріями кваліфікації зворотів як єдностей є високий та середній ступінь ідіоматичності, абсолютна чи відносна цілісність значення та образність. За цими критеріями до єдностей слід віднести: а/ сполучення, які функціонують і як вільні /ВЫЙТИ ИЗ СТРОЯ, БЫТЬ В ПЕРВЫХ РЯДАХ/; б/ фраземи з образністю, яка часто створюється логічними суперечностями, несумісністю компонентів: ЛОМИТЬСЯ В ОТКРЫТУЮ ДВЕРЬ, ШЕВЕЛИТЬ МОЗГАМИ, ВЫСОСАТЬ ИЗ ПАЛЬЦА, СЕСТЬ В КАЛОШУ .

До перехідної зони "Зрощення - єдності" належать звороти, у складі яких немає архаїчних компонентів чи форм, але ступінь їх ідіоматичності та ступінь СП мотивуючих високий. Таким критеріям відповідають фраземи, які не функціонують як вільні словосполучення і мають високий ступінь ідіоматичності: ЗАМОРИТЬ ЧЕРВЯЧКА, ЗАРУБИТЬ НА НОСУ, ДО СЕДЬМОГО ПОТА, В ЧУЖОМ ПИРУ ПОХМЕЛЬЕ.

Фразеологічні сполучення становлять перехідну зону між фразеологічними зворотами і вільними сполученнями слів. У їх складі виявляються найрізноманітніші типи перехідних утворень.

Віддаленість сполучення від ядра фразеологічної системи, наближення до вільних сполучень відбувається за декількома ознаками: ступенем цілісності, відтворюваності, ідіоматичності, наявності образності. До власне фразеологічних сполучень мають бути віднесені звороти з частково розчленованим значенням, регулярною чи нерегулярною відтворюваністю, низьким ступенем ідіоматичності, образністю: БАРХАТНЫЙ СЕЗОН, МУСКАТНЫЙ ОРЕХ, БЕЛОЕ ВИНО. Якщо зворотів не притаманна хоча б одна з названих ознак, його слід віднести до перехідної зони "Фраземи - вільні словосполучення": ПРИНЯТЬ РЕШЕНИЕ, ЗАДАТЬ ВОПРОС, ПРИНЯТЬ УЧАСТИЕ - немає образності; ШВЕЙНАЯ МАШИНА - немає образності і ідіоматичності, ЗАКАЛЫЧНЫЙ ДРУГ, КРОМЕШНАЯ ТЬМА - повна розчленованість значення, невідтворюваність. Коли якась з ознак виражена більшою мірою /наприклад, ступінь ідіоматичності є середнім або високим чи ступінь цілісності вищою - абсолютною або відносною, але не частковою/, зворот слід віднести до перехідної зони "Фразеологічні сполучення - фразеологічні єдності": ЗОЛОТОЙ ВЕК, СТРАХ БЕРЕТ, НОТНАЯ АЗБУКА, ПТИЧИЙ БАЗАР.

У 7-му розділі - "Лексикографічний та фразеографічний аспекти перехідності значень" - доводиться, що урахування типологічних характеристик значень сприяє вдосконаленню лексикографічних описів, та розглядаються шляхи вдосконалення. Аналіз словникових дефініцій у різних словниках свідчить, що найбільші труднощі викликає опис значень широкої нестерестипної референції. Труднощі пов'язані з правильним вибором ключового слова опису та попередженням хибних кіл, які, на жаль, у словниках зустрічаються дуже часто. Аналізується можливість і доцільність використання моделей "То, что...", "Тот, кто...", "Что-либо..." для опису значень вказаної референції. Серед значень, які тлумачаться за

допомогою наведеної моделі, виділяється три групи: 1/ Значення, для тлумачення яких можна використовувати такий зворот, а можна і не використовувати: АБОНЕНТ – "Той, хто має абонемент" і "Людина, яка має абонемент". 2/ Значення, при тлумаченні яких модель "Тот, хто..." використовувати не можна, бо клас об'єктів, під який попадає той, що описується, є вужчим, ніж референція вказаного займенника /Саме тому з двох тлумачень похідного значення слова ЛОВУШКА – "То, посредством чего можно обмануть, поймать, перехитрить" /ВАС/¹ та "Специально подстроенная кем-либо хитрость" /МАС/ останнє здається більш вдалим /. 3/ Значення високого рівня узагальнення та широкої нестереотипної референції, при тлумаченні яких модель "То, что..." є найбільш вдалою і єдиною для адекватного опису: ОРГАНІЗМ – "Что-либо живое, развивающееся", ПРЕДМЕТ – "То, что существует в действительности и воспринимается органами чувств". Таким чином, при тлумаченні значень необхідно враховувати ступінь їх узагальнення.

При відтворенні у словниках функцій значень необхідно враховувати перехідність функцій: наявність подвійної функції, можливої чи альтернативної – ця інформація повинна даватись за допомогою позначок: "...и...", "возм ...", "...или...", наприклад: ГАДЮКА / про людину / – "презр. и уничтожит"; ВЫПИВОХА – "неодобр. и пренебр."; ОСЕЛ /про людину/ – "уничтожит. или шутил."; ТЮФЯК /про людину/ – "неодобр. или шутил."; ГУЛЯКА – "возм. шутил."; ТАШИТЬСЯ – "возм. неодобр." .

Урахування динамічного аспекту перехідності, особливості семантичного поширення можуть бути засобами розмежування зна-

¹ ВАС /Великий академічний словник/ – Словарь современного русского литературного языка АН СССР в 17-ти т. – М., 1950 – 1965; МАС /Малый академічний словник/ – Словарь русского языка АН СССР в 4-х т. – 2-е изд. – М., 1981 – 1984.

чення та відтінка. Аналіз відтінків значень, виділених у сучасних словниках, свідчить про те, що лексикографія не володіє надійними методами розмежування вказаних понять. У лінгвістичній літературі представлені такі критерії розмежування: 1. Відтінок – це значення, яке ще не склалося, не закріпилося у мові. Але питання про те, наскільки закріпилося значення у мові, не може бути вирішено з достатнім ступенем точності. 2. Відтінок характеризується яскравою метафоричністю. Але яскраву метафоричність можуть мати і самостійні значення. Крім того, сам термін "яскрава метафоричність" чітко не визначений. 3. Для відтінка частіше характерна фразеологічна зв'язаність. Але вона може бути властивою і самостійному значенню. 4. Відтінок характеризується особливою близькістю до основного значення. Цей критерій здається логічним – він не суперечить і нетермінологічному значенню слова "відтінок" /різновид якого-небудь кольору, який відрізняється від основного за силою тону/. Але саме цей критерій менше всього враховується в словниках. Наприклад, переносні значення зоосемізмів однаково зв'язані з мотивуючими, а в словниках представлені по-різному. Так, у ВАС похідні значення слів ЗМЕЯ, ОСЕЛ, СВИНЬЯ представлені як самостійні, а слів СТЕРВЯТНИК, СОКОЛ, СТРЕКОЗА – як відтінки. У МАС усі вказані значення даються як самостійні /крім слова СТЕРВЯТНИК, яке подане як однозначне/. Суперечності зустрічаються не тільки стосовно вказаної групи слів.

У роботі, що реферується, пропонується розмежування самостійного значення і відтінку на основі визначення ступеня семантичного поширення твірних. При цьому відтінок інтерпретується як різновид того самого значення. Відтінок, як і самостійне значення, з'являється в результаті семантичного поширення слова,

але він не є фазою у розвитку твірного і не означає початку формування нового значення. І, яка б не була частотність використання слова у модифікованому значенні, відтінок залишається відтінком, якщо тип його семантичного поширення не вийшов за межі 1-го, тобто його предметно-понятійна віднесеність не змінилася. Формування нового значення починається не з формування відтінку, а з реалізації слова у значенні, яке не властиве йому в мовній системі і предметно-понятійна віднесеність якого відрізняється від віднесеності мотивуючого. Формування відтінку починається з реалізації слова у модифікованому значенні, предметно-понятійна віднесеність якого така ж, як і у мотивуючого. Якщо предметно-понятійна віднесеність мотивованого і мотивуючого відрізняються, є всі підстави вважати мотивоване самостійним значенням. У зв'язку з цим здається не безперечним визначення в МАС як відтінків таких значень: АВТОМАТ – "Самодействующее устройство, производящее работу по заданной программе без непосредственного участия человека // О человеке, действующем по выработанному шаблону"; АЛЫ – "Низкий детский голос // Мальчик-певец с таким голосом" та інші. Наведені значення відрізняються за родосемою, тобто уже на першому рівні членування дійсності. Додатковим засобом диференціації значення та відтінку може слугувати аналіз семантичних процесів, внаслідок яких формується мотивоване. Мотивовану семему слід кваліфікувати як відтінок у тому разі, коли вона відповідає двом критеріям: якщо її поява зумовлена не декількома семантичними процесами, а лише одним із них; якщо у результаті СП змінилася лише одна сема, причому не родова. Наприклад, головне значення прикметника БЕСЦВЕТНЫЙ – "не имеющий цвета, ничем не окрашенный". У результаті СП, зумовленого прирощенням семі "яскрава вираженість", з'являється від-

тінок "не имеющий ярко выраженной окраски" /БЕСЦВЕТНЫЕ ГЛАЗА/: авс - авс d'. У процесі СП, в який втягується дві денотативні семи, з'являється ще одна модифікація, яку слід кваліфікувати як самостійне значення: "Лишенный ярких черт, ничем не выдавшийся" /БЕСЦВЕТНЫЙ РАССКАЗ /: авс - а d/- r/. У цьому разі змінилася родосема "колір" на родосему "емоційне сприймання", СП зумовлено редукцією однієї семи і прирощенням іншої. Виділення наведеного значення як відтинку у МАС здається недостатньо обгрунтованим, як недостатньо обгрунтованою є і кваліфікація як відтинку похідного значення слова БЕЗЗУБЫЙ /"лишенный остроты, слабый"/, тим паче, що у цьому ж словнику похідне значення слова ЗУБАСТЫЙ /"дерзкий на язык, острый"/ подається як самостійне.

Запропоновані критерії можуть бути використані при розмежуванні значення та відтинку незалежно від парадигматичної віднесеності слів. Але, очевидно, існують критерії розмежування, властиві окремим лексико-семантичним групам. Наприклад, для відсубстантивних прикметників, які мають значення "Связанный с..."; таким критерієм може бути наявність процесу розщеплення семи і конкретизація типу зв'язку: "Сделанный из ..." /ГРУШЕВЫЙ СОК/, "Предназначенный для" /ДЕТСКАЯ КОМНАТА/ та інші. Загалом проблема потребує цілеспрямованого дослідження на матеріалі окремих груп.

У цьому розділі розглядається і питання про розмежування слів-компонентів та слів-супроводжувачів на основі аналізу ступеня цілісності значення фрази та ступеня СП її компонентів. Пропонуються такі критерії розмежування вказаних понять: 1. Якщо значення фрази є цілісним, жоден з компонентів не повторюється у її тлумаченні, то у складі такої фрази всі слова - компоненти: ВЕРТЕТЬСЯ КАК БЕЛКА В КОЛЕСЕ /"находиться в беспрестан-

них клопотах, заботах"/, ВЕРТЕТЬСЯ – компонент. 2. Якщо у дефініції фраземи вживається якийсь із її компонентів і тлумачення без нього неможливе, така лексема є словом-супроводжувачем: /СКАЗАТЬ/ В ГЛАЗА – "СКАЗАТЬ непосредственно кому-либо", СКАЗАТЬ – слово-супроводжувач. 3. Якщо значення фраземи може тлумачитися синонімічними конструкціями і хоча б в одній із них вживається компонент фраземи, то відповідний компонент є перехідним між словами-компонентами і словами-супроводжувачами і тяжіє до слів-компонентів: РАЗБИРАТЬ ПО КОСТОЧКАМ – "Разбирать подробно, до мелочей" і "Подвергать детальному анализу"; НЕ УСПЕЛ ГЛАЗОМ МОРГНУТЬ – "НЕ УСПЕЛ осознать, как что-то произошло" і "Что-то произошло очень быстро"; РАЗБИРАТЬ, НЕ УСПЕЛ – перехідні одиниці і тяжіють до слів-компонентів. 4. У компаративних фраземах до критеріїв належать такі: компонентний склад компаративної частини, ступінь її семантичного поширення, особливості ознаки порівняння. Дієслово чи ім'я при одночленній компаративній частині, яка зазнає СП високого ступеня і втрачає компаративну семантику, стають словами-компонентами: ГЛУП КАК ПРОБКА, МРУТ КАК МУХИ, СЕДОЙ КАК ЛУНЬ, ОДИН КАК ПЕРСТ. Якщо ж компаративна частина зазнає середнього або низького ступеня СП, фразема функціонує із словом-супроводжувачем: /БЫТЬ/ КАК БЕЗ РУК; /ТОЧНО/ КАК В АПТЕКЕ; /СЛЫШАТЬ/ КАК СКВОЗЬ СОН. 5. Ключові слова фразеосхем слід розглядати як слова-компоненти: ПОКА ... /ПОКА СУД ДА ДЕЛО; ПОКА ТО ДА СЕ;/; КУДА НИ... /КУДА НИ ПОЙДЕШЬ; КУДА НИ ПОСМОТРИШЬ.../.

Перехідність значень фразем, специфіку у відтворенні ними дійсності необхідно висвітлювати у словниках. Найбільші можливості для цього дає комплексний ідеографічний словник, у якому відбивається членування світу різними одиницями: і словами, і

фразами. У роботі пропонуються фрагменти такого словника.

У висновках підводяться підсумки дослідження та намічаються його перспективи. Відзначається, що перехідність типів лексичних та фразеологічних значень може зумовлюватися не тільки синкретизмом ознак, а і іншими їх співвідношеннями: поєднанням різних ознак $/A-\widehat{A+B}-B/$; комбінаціями ознак $/AB(v)-\widehat{AB}(v)-ABB-B(AB)-B(ab)/$; різним ступенем вираженості ознаки $/a-a^2-a^3/$; посиленням однієї з ознак $/A(b)-Ab-AB/$; послабленням та втратою ознак $/ABB-ABv-Abv-abv-ab-a/$; збільшенням кількості ознак з варіантами їх комбінацій $/A-ab(av,av)-abv(abg,avg)-abvg/$.

Називаються перспективні напрямки дослідження проблеми перехідності, які можуть базуватися на результатах, отриманих у реферованій роботі: дослідження перехідності значень за градаційними ознаками на матеріалі слів та фразем однієї мови і різних мов; пошуки специфіки вираження градуальності значеннями фразем у порівнянні зі словами; аналіз перехідності парадигматичних ознак і функцій слів у системі мови і у тексті тощо. Перспективним видається і створення комплексного ідеографічного словника мовних одиниць /слів і фразем/, орієнтованого на роботу в російській та іншомовній аудиторії.

Основні положення дисертації висвітлено у публікаціях:

1. Пелепейченко Л.Н. Переходные типы значений слов /на материале русского языка/. - Харьков: ИСИО, ХГУ, 1994. - 7,5 п.л.
2. Пелепейченко Л.Н., Лисиченко Л.А., Павловская Г.В., Степанченко И.И., Черняк Л.М. Современный русский язык. Лексикология и фразеология: Уч. пос. для студ. пед. вузов Украины. - Киев: ИСИО, 1993. - 7 п.л. /Автором дисертації підготовлено 5 друк. арк. /.
3. Пелепейченко Л.Н. Степень абстрактности и степень

обобщенности как признаки смысловой структуры слова // Русская филология. Украинский вестник. - 1995. - № 2-3. - С. 7-11.

4. Пелепейченко Л.Н., Лисиченко Л.А. Преодоление интерференции в системе фразеологических связанных значений существительных // Культура русской речи в национальных республиках. - Киев: Наукова думка, 1987. - С. 242-245.

5. Пелепейченко Л.М. Зумовленість системних властивостей відад"єктивних іменників дериваційними зв"язками // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць з лінгвістики. - Харків, 1988. - С. 61-66.

6. Пелепейченко Л.Н., Лисиченко Л.А., Лобко-Лобановская Н.А., Степанченко И.И. Изучение лексики в школе: Методические рекомендации для студентов. - Харьков, 1989. - 48 с.

7. Пелепейченко Л.Н. Актуальное варьирование смысла отадективных существительных в художественном тексте // Структурно-семантический и стилистический анализ художественного текста: Сб. науч. тр. - Харьков, 1989. - С. 46-49.

8. Пелепейченко Л.Н., Калашникова Г.Ф. Парадигматические особенности отадективных существительных русского языка // Актуальные проблемы лексикологии. - Даугавпилс, 1991. - С. 62-63.

9. Пелепейченко Л.Н. Парадигматические особенности производных слов /на материале отадективных существительных русского языка в сопоставлении с украинским/ // Лингвистическая семантика и прагматика. - Москва-Харьков, 1991. - С. 68-70.

10. Пелепейченко Л.Н., Калашникова Г.Ф., Соколова Т.И. Подготовка курсовых и дипломных работ по русскому языку: Методические рекомендации для студентов. - Харьков, 1990. - 48 с.

11. Пелепейченко Л.Н. Семантические особенности существительных, мотивированных параметрическими прилагательными //

Семантика и прагматика языковых единиц: Сб. науч. тр. - Харьков, 1991. - С. 91-93.

12. Пелепейченко Л.Н., Артѳх Е.И., Быкова И.А. Системные лексико-семантические связи слов в аспекте лингводидактики // Развитие коммуникативных способностей при изучении филологии в вузе и школе: Сб. науч. тр. - Харьков, 1992. - С. 52-61.

13. Пелепейченко Л.Н. Переходные типы значений слов // Вопросы языкознания: Сб. науч. тр. - Кировоград: Кировоградский гос. пед. ин-т, 1993. - С. 116-120.

14. Пелепейченко Л.Н. Переходные типы значений слов в русском и украинском языках // Стилистика русского языка: Материалы межвузовской конференции. - Ч.: Проблемы сопоставительной семантики. - Харьков-Киев, 1993. - С. 59-60.

15. Пелепейченко Л.Н. Семантическая переходность как отражение системных связей слов в русском и украинском языках // Взаємодія російської та української мов на території України та актуальні проблеми їх дослідження і викладання. - Полтава, 1993. - С. 72-74.

16. Пелепейченко Л.Н. Переходные типы значений устойчивых сочетаний // Лексикология и стилистика русского языка: Сб. науч. тр. - Харьков, 1993. - С. 46-49.

17. Пелепейченко Л.Н. Динамичность семантики слова и ее проявление в языке и тексте // Текст и методика его анализа: Материалы У11 Международной научной конференции по проблемам семантических исследований. - Ч.1. - Харьков, 1994. - С. 59-62.

18. Пелепейченко Л.Н., Быкова И.А., Дмитриева Т.В., Станкович Т.П. Лингвистический разбор в курсе современного русского языка: Уч. пос. для студ-филологов. - Харьков, 1994. - 48с.

19. Пелепейченко Л.Н. О некоторых особенностях лексикали-

зованных значений отадективных существительных // Структурно-семантические особенности лингвистических единиц в языке и тексте. - Харьков, 1994. - С. 166-176. Деп. в ГНТБ Украины. - № 772-Ук. 94 от 20.04.94.

20. Пелепейченко Л.Н. Преодоление лексических ошибок в условиях функционирования русского языка на Украине // Семантика языка и художественного текста: Тезисы межвузовской научной конференции. - Кировоград, 1984. - С. 183-184.

21. Пелепейченко Л.Н. Соотношение конкретных и абстрактных значений в семантике многозначных производных существительных русского и украинского языков // Методы изучения лексики языка: Коллективная монография. - Черновцы, 1987. - С. 140-148. Деп. в ИНИОН АН СССР 11.09.1987, № 31140.

22. Пелепейченко Л.Н. Связанные значения отадективных существительных русского языка и их обусловленность деривационными отношениями // Семантика слова в языке и художественном тексте: Коллективная монография. - Харьков, 1988. - С. 102-110. Деп. в ИНИОН АН СССР, № 36093 от 14.11.1988.

23. Пелепейченко Л.Н., Лисиченко Л.А. Изучение системных лексико-семантических связей в вузе с учетом близкородственного билингвизма // Двуязычие в советском обществе как характерная черта общественно-политической и культурной жизни советского общества: Тезисы республиканской научной конференции 11-13 мая 1988 г. - Винница, 1988. - С. 328 - 329.

24. Пелепейченко Л.Н. Значение слова в функциональном аспекте // Средства русской речи в функциональном аспекте: Межвузовский сб. науч. тр. - Тула, 1989. - С. 188-200. Деп. в ИНИОН АН СССР, № 39140 от 3.08.89.

25. Пелепейченко Л.Н. Актуализация значений отадективных

многозначных существительных в поэтическом тексте // Ленинские чтения по итогам научно-исследовательской работы преподавателей в 1988 г. - Харьков, 1989. - С. 43-44.

26. Пелепейченко Л.Н. Деривационные связи отадективных существительных в аспекте русско-украинского сопоставления // Здійснення лєнінської національної політики на Донбасі: Тези доповідей і повідомлень Рєспубліканської наукової конференції 21-24 лютого. - Донецьк, 1990. - С. 66-67.

27. Пелепейченко Л.Н. Некоторые особенности освоения лексико-семантической системы русского языка в условиях близкородственного баялингвизма // Актуальные проблемы семантических исследований. - Харьков, 1984. - С. 108-120. Деп. в ИНИОН АН СССР, № 16876 от 25.05.84.

28. Пелепейченко Л.Н. Формирование идиоматичности значений отадективных существительных русского языка // Структурно-семантический анализ единиц речи. - Тула, 1990. - С. 120-132. Деп. в ИНИОН АН СССР, № 41993 от 1.06.90.

29. Пелепейченко Л.Н. Парадигматическая характеристика отадективных существительных русского языка, обозначающих отношения и состояния // Семантика и структура языковых единиц в языке и тексте. - Харьков, 1990. - С.66-87. Деп. в ИНИОН АН СССР, № 44007 от 25.02.1991.

30. Пелепейченко Л.Н. Актуальное варьирование смысла слов как изобразительное средство языка // А.А.Потебня - исследователь славянских взаимосвязей: Тезисы научной конференции / октябрь 1991/. - Ч.2. - Харьков: ХГУ, 1991. - С. 91-93.

Л. Пелепейченко

Pelepeichenko L.N. Boundary Meanings of Words and Phraseological Units.

Thesis for Doctor's degree of Philology, speciality 10.02.02 – Russian Language, A.A.Potebnya Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 1996.

The system and intersystem boundary lexical and phraseological meaning types, peculiarities of boundary meaning in phraseological units are researched. The classification of boundary meanings based on their function, abstract character, the degree of generalization and expressiveness, dependence on realization conditions, the type of denotative component, the degree of phraseological unit reproducibility, integrity, idiomaticity has been worked out. The difficulties of lexicographical and phraseographical description of boundary meanings have been found out and the ways of overcoming them have been suggested.

Пелепейченко Л.Н. Переходность значений слов и фразеосочетаний.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык, Институт языкознания им. А.А.Потебни НАН Украины, Киев, 1996.

В диссертации исследуется внутрисистемная и межсистемная переходность типов лексических и фразеологических значений, специфика переходности значений фразем. Разработана типология значений, в которой учитывается их переходность по функции, степеням абстрактности, обобщённости, образности, связанности условиями реализации, характер денотативного компонента, а также степени целостности, воспроизводимости, идиоматичности фразем. Выявлены трудности лексикографического и фразеографического описания переходных типов значений и предложены пути их преодоления.

Ключові слова : перехідність, тип значення, слово, фразема.

Підп. до друку 7/15/16 Формат 60x84/16. Папір друк. Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 1,0
Уч.-изд. л. 1,0 Тираж 157 экз. Зак. № 6/16/16. Безплатно.

АТ поліграфічна фірма "Прінтал"
310093, Харків, вул. Свердлова, 115.

44776

AB 34.990

AB 34.990